

SZABADSÁG ÉS/VAGY SZERETET?

Az erkölcs szerepe a modern piaci gazdaságban és demokratikus társadalomban

Az 1991. november 21—22-én a MTA-nak a Rerum Novarum és Centesimus Annus pápai enciklikákkal foglalkozó konferenciáján elhangzott előadás rövidített szövege.

Sajátos és nehéz helyzetben vagyunk ma Magyarországon. Nemcsak azért, mert igen gyors ütemben térünk át egy központilag tervezett gazdasági rendszerről egy piacorientált gazdasági rendszerre, és az egypártú autoritáriánus politikai rendszerről a többpártú parlamenti demokráciára, hanem azért is, mert a marxizmus több mint negyvenéves hivatalos dominanciája következtében érték- és normazavar, mondhatnánk erősebb szóval: *válság* alakult ki.

A marxizmus különleges, ellentmondásos viszonyban volt az egyéni érdekektől független megalapozású erkölccsel. A marxizmus 19. századi megfogalmazása, különösképpen annak vulgarizált változatai szerint az embert kizárólag anyagi érdekei vezérik cselekvéseiben, döntéseiben, az erkölcs csupán „felépitmény”, amely az anyagi érdekeket tükrözi. Amikor azonban a marxista elképzelések uralomra jutottak és megvalósultak a Szovjetunióban, majd a kelet-közép-európai szocialista országokban, az egyes állampolgárok anyagi érdekelttségét — legalább is hivatalosan — teljesen elhanyagolták, helyette központi utasításokkal, politikai meggyőzéssel, propagandával kívánták őket a hatalmi elit által kívánt tevékenységre ösztönözni. (Ennek legszembetűnőbb példája a Sztahanov-mozgalom volt.) Azt hirdették, hogy a szocialista ember a szocialista erkölcsnek megfelelően fog cselekedni, teljesen félretéve anyagi érdekeit. Ugyanakkor ténylegesen egyre nyíltabban és egyre nagyobb anyagi javadalommal jutalmazták azokat, akik a rendszer által megkövetelt módon viselkedtek, gondolkodtak. Az erkölcsi szempontok egyre kisebb szerepet játszottak a hatalmi elithez tartozók és ahhoz közelállóak viselkedésében. Elég ha a Brezsnyev-korszakban eluralkodott, többé-kevésbé megtúrt korrupció számos később közismertté vált példájára utalok.

Így olyan közgondolkodással érkezünk meg a nagy gazdasági-politikai átmenet időszakába, amelyben az erkölcs alig korlátozza a gazdasági haszonra törekvést, a szeretet — vagy tudományosabb szóval: a szolidaritás — alig játszik szerepet az önzés — vagy tudományosabb szóval: az individualizmus — mellett. Mivel a piaci gazdaságban és a demokratikus politikai rendszerben a korábbi büntetőjogi eszközök, azon alapuló viselkedési szabályok korlátozó ereje szükségképpen meggyengül, a magyar társadalom hirtelen egészen sajátos állapotba került, amelyben fennáll annak a veszélye, hogy az erkölcs hiányában semmi sem fogja az önérdék kíméletlen érvényesítését korlátozni. Erre szoktunk gondolni, amikor „vad kapitalizmusról” beszélünk.

De működésképes-e egy modern gazdaság és társadalom az erkölcs szabályozása nélkül?

A Centesimus Annus enciklika azért különösen aktuális ma számunkra, mert nagyon egyértelműen *nemleges* választ ad erre a kérdésre. Szerinte „a gazdasági szabadság csupán egyik eleme az emberi szabadságnak; Ha a gazdasági szabadság autonómnak nyilvánítja magát, akkor ... végül elidegeníti és elnyomja az embert” (39. paragrafus). „Az értékeket nélkülöző demokrácia könnyen átalakul ... nyílt vagy rejtett totalitarizmussá” (46. paragrafus). „Ahhoz, hogy a ma széles körben elterjedt individualisztikus gondolkodást túllépjük, konkrét erőfe-

szítésekre van szükség a szolidaritás és a szeretet érdekében” (49. paragrafus).

A jelen rövid tanulmányban megpróbálom bemutatni — az enciklika megjelenése előtt tartott akadémiai székfoglaló előadásomat¹ felhasználva —, hogy a mai közgazdaság-tudományban és szociológiában növekvő hangsúlyt kap az a fentiekkel egybecsengő gondolat, hogy egyrészt a modern gazdaság hatékony működéséhez szükség van a piacnak az egyéni kezdeményezést felszabadító szerepére, másrészt egy piaci gazdaság és a vele ok-okozati kapcsolatban lévő demokratikus politikai rendszer jó működéséhez elengedhetetlenül szükség van arra, hogy a gazdaság szereplői, a társadalom tagjai bizonyos alapvető erkölcsi szabályokat megtartsanak, pontosabban: számíthassanak arra, hogy partnereik nem fogják ezeket a szabályokat megszegni.

A klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtani iskolák, amelyek a közgazdaságtan oktatásának ma is alapját képezik, abból az axiómából indulnak ki, hogy az ember „homo oeconomicus”-ként viselkedik, saját hasznát akarja maximalizálni, mással nem törődik, hétköznapi nyelven fogalmazva: önző. Ugyanakkor a piacoknak nagyon leegyszerűsített modellje segítségével azt bizonyítják, hogy a gazdasági élet minden szereplőjének ilyen viselkedése az Adam Smith-féle „láthatatlan kéz” irányításának köszönhetően elvezet a mindenki számára legelőnyösebb végeredményhez. A legszélsőségesebb formában Mandeville² fogalmazta meg azt a tételt, hogy a magánbűnök is a köz hasznát eredményezik, ha a piaci mechanizmust hagyják érvényesülni. Ha Adam Smith egész munkásságát áttanulmányozzuk, nem csak „A nemzetek jólétét”³, hanem 17 évvel korábban írott erkölcsfilozófiai művét is⁴, akkor látjuk, hogy a közgazdaság-tudománynak legnagyobb „klasszikusa” korántsem gondolkodott ennyire egyoldalúan, mert a piac jótékony hatásának érvényesülését csak akkor látta biztosítva, ha az alapvető erkölcsi értékeket követik, azoknak megfelelően viselkednek a gazdasági élet szereplői. Másszóval, ha mindannyian feddhetetlen úriemberek — mint amilyen Smith volt —, és kizárólag a tisztesség és illendőség keretei között követik saját érdekeiket.⁵

Az utolsó 15—20 évben egyre nagyobb súllyal jelentek meg a közgazdaság-tudományi világirodalomban ehhez hasonló gondolatok. Boulding⁶ szerint az emberi gazdaság és társadalom működésének három lehetséges szabályozó mechanizmusa létezik: 1. a cselekvés, vagyis a piac, 2. a fenyegetés, vagyis a hatalom, 3. az integráció, vagyis a szeretet. Sen⁷ szerint a homo oeconomicus hipotézise azért túlságosan leegyszerűsítő, mert az emberek cselekvésének három motívuma van: 1. az önzés, 2. a szimpátia és 3. az értelem, elvek melletti elkötelezettség. Az egyes történeti korszakokban és a gazdasági és társadalmi élet különféle területein e mechanizmusoknak más-más kombinációi érvényesülnek ténylegesen és vezetnek optimális eredményhez.

A mai közgazdaság-tudományi irodalomban három olyan elméleti fogalom és módszer ismerhető fel, amely az erkölcsi szabályozás területének kijelöléséhez és elemzéséhez jól használható.

A „külső költségek és hasznok” fogalma azon alapul, hogy különféle gazdasági tevékenységeknél az abban részt vevő feleken kívül mások is juthatnak hasznokhoz, illetve másokra is hárulhatnak költségek. A környezetszennyező technológiát alkalmazó gyár például károkat, vagyis költségeket okoz a la-

kosság igen széles körei számára. Ilyen esetben vagy központi intézkedéssel, tiltással vagy büntetéssel kell a gyárat az optimum irányába szorítani, vagy a gyár tulajdonosai, vezetői, kollektívája maga korlátozhatja jobb belátása, vagyis erkölcsi megfontolások alapján a szennyezést. A fogalmat azonban az emberi tevékenységeknek ennél sokkal szélesebb körére terjeszthetjük ki. A jól végzett pedagógusi vagy lelkesítő munkának széles körű külső „hasznai” vannak, a rosszul végzett munkának ugyanilyen „kárai”, de ezeket a hasznokat és károkat aligha lehet a pedagógusok és lelkesítő fizetésében megjeleníteni.

Rokon fogalom a „közjószág”⁸. Közjavaknak tekintjük azokat a javakat és szolgáltatásokat, amelyeknek használatából, élvezetéből senkit sem lehet kizárni, tehát azokat sem, akik semmit sem tesznek előállításáért, illetve megőrzésükért. Legegyszerűbb példája a tiszta levegő és a Balaton vize. Ha minden használó önértékét követi, akkor senki sem tesz semmit a közjavak érdekében, hiszen egy ember hozzájárulása nem sokat javítja azok állapotát, viszont az illető számára bizonyos költségekkel jár (például nem használhat kétütemű motorral járó autót). A közjavak fogalmát is a szokásosnál sokkal szélesebb körre lehet kiterjeszteni. Tipikus közjószág például a közlekedés biztonsága, a tiszta természeti és lakóhelyi környezet, a közbiztonság, az adófizetési feyelem, sőt a közérköls, a humánus és toleráns társadalmi légkör is. Mindegyiknek fenntartása közérdek, de csak hatalmi eszközökkel vagy a viselkedési szabályokban való megegyezéssel és azok önkéntes megtartásával lehet biztosítani.

A „szituációs logikai játékok elmélete”⁹ olyan gazdasági és társadalmi szituációkat vizsgál, ahol csak közmegegyezéssel, a résztvevők együttműködésével lehet a mindenki számára igen hátrányos fejleményeket elkerülni. Sokat idézett példája a „közlekedők tragédiája”: ha minden parasztagda önértékét követve minél több marhát hajt ki a közös legelőre, akkor annak állapota rohamosan leromlik és minden parasztagda elszegényedik. Meg kell egyezniük abban, hogy a kihajtott állatok számát az optimálisra korlátozzák és ezt a megegyezést mindegyiküknek meg kell tartania. Hasonló szituációkkal lépten-nyomon találkozunk. A társadalmi tulajdonból való lopás számunkra nagyon közelálló példa: ha a gyenge ellenőrzés miatt mindenki lop, akkor hosszú távon mindenki súlyosan károsodik. Ezért valamilyen módon meg kellene egyezni abban, hogy nem lopunk a társadalmi tulajdonból, még ha azt nem is őrzi szigorúan egy tulajdonos.

Ilyen helyzetek minden gazdaságban előfordultak, a modern gazdaságban azonban nő a gyakoriságuk és a jelentőségük.¹⁰ Minél fejlettebb a technológia, minél nagyobb méretű és minél bonyolultabb szerkezetű a gazdaság és a társadalom, minél nagyobb abban a szolgáltatásoknak a szerepe, annál szélesebb

körűek a külső hasznok és megtakarítások, a közjavak és annál több olyan szituáció alakul ki, ahol a közjó érdekében központi kényszer vagy közmegegyezés szükséges, mert a piac egyedül nem vezet el a közjóhoz, nem eredményezi a társadalmi optimumot.

Keserves tapasztalataink vannak arról, hogy a kényszer, a hatalom, az állami beavatkozás milyen súlyos károkat okozhat, ezért csínján kell vele bánni. Ezért marad a közmegegyezésen alapuló erkölcsi szabályozás, mint az ilyen problémák kezelésének kívánatos módja. Ennek felismerése az a háttér, amelyből a gazdasági etika iránti érdeklődés olyan gyorsan emelkedett az utolsó években világszerte¹¹ és ez magyarázza meg azt is, hogy a legújabb vállalat-gazdaságtani tankönyvekben megtaláljuk azt a gondolatot, hogy a vállalat a nyereségen kívül „morális alapokon álló kiegészítő célok” megvalósítására is törekszik¹², illetve „racionálisan dönt morálisan elfogadható alternatívák között”.¹³

A „homo oeconomicus”-szal szöges ellentétben álló emberképet fogadott el a szociológia egyik „alapító atyjának”, Durkheimnek munkái alapján. A „homo sociologicus” nem önértékét követi, hanem igyekszik megfelelni azoknak az elvárásoknak, amelyeket az ő társadalmi pozícióit, „státuszait” betöltőkkel szemben a társadalom általában támaszt. Például igyekszik úgy viselkedni, ahogyan azt egy férjtől, apától, mérnökötől, osztályvezetőtől, budapesti értelmiségitől stb. elvárja a környezete. Másszóval elfogad bizonyos értékeket és ennek megfelelő normákat követ.¹⁴ Viszont nagyon kevés szerepet játszik cselekvésében a racionális választás a különféle alternatívák között, vagyis a tipikus piaci viselkedés.

A szociológia egyik legújabb és legdinamikusabban fejlődő irányzata, a „racionális választás elmélete”, közeledik a közgazdaságtanhoz, mert abból indul ki, hogy a társadalmi értékek és normák által megszabott keretek között az egyén racionális megfontolások alapján, a hasznok és költségek mérlegelése összehasonlításával dönt.¹⁵ Tehát van tere az egyéni kezdeményezésnek, újításnak, vállalkozásnak. Ezen irányzat szerint az ember valójában „homo socio-economicus”.¹⁶

Tehát a mai közgazdaságtanból és szociológiából kiolvashatjuk a Centesimus Annus enciklika fő mondanivalóját: szükség van gazdasági szabadságra és mellette olyan erkölcsi értékekre és normákra, amelyek a gazdasági tevékenység számára szilárd, megbízható keretet adnak. A mai magyarországi helyzetre konkrétan megfogalmazva: abból az ideológikus szélsőségből, amely szerint a központi utasításoktól, a tervtől, az annak érdekében folytatott propagandától vártuk a gazdaság és társadalom szabályozását, ne lendüljünk át a másik ideológiai végletbe, amely szerint az önértéken alapuló piaci mechanizmus maga — értékek és normák nélkül — mindent meg tud oldani.

JEGYZETEK

¹ Andorka Rudolf: Homo-socio-economicus. A közgazdaságtan és a szociológia társadalmi és emberképe. Akadémiai székfoglaló előadás, 1991. március 27. Rövidített változata Andorka Rudolf: Homo-socio-economicus. Magyar Tudomány. 1991. nov. 10. 1161—1176. p.

² Mandeville, B.: A méhek meséje. Magyar Helikon. 1969.

³ Smith, A.: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Budapest. Magyar Közgazdasági Társaság. 1940.

⁴ Smith, A.: Az erkölcsi érzelmek elmélete. Márkus György szerk.: Brit moralisták a XVIII. sz.-ban. Budapest. Gondolat. 1977. 423—563. p.

⁵ Scitovsky Tibor: Erkölcs és gazdasági jólét. Közgazdasági Szemle. 1991. nov. 7—8. 742—754. p.

⁶ Boulding, K.: The economy of love and fear. Belmont. 1973.

⁷ Sen, A.: Choice, welfare and measurement. Oxford. 1982.

⁸ Johansen, L.: The theory of public goods: misplaced emphasis. Oslo. 1976.

⁹ Olson, M. J.: A kollektív cselekvés logikája. Budapest. Szociológiai Füzetek. nov. 28. 1982.

¹⁰ Koslowski, P.: Etika a piaczgazdaságban, avagy magánbűnökben nem lesz közjó. Közgazdasági Szemle. 1991. nov. 9. 888—897. p.

¹¹ Farkas Beáta: Lehet-e egy vál-

lalatnak lelkiismerete? Közgazdasági Szemle. 1988. nov. 3. 292—303. p.

¹² Chikán Attila: Vállalat-gazdaságtan. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Jegyzet. 1991.

¹³ Zsolnai László: Másként gazdálkodás. Budapest. 1989.

¹⁴ Dahrendorf, R.: Homo sociologicus. Köln. 1958.

¹⁵ Coleman, J. S.: Foundations of social theory. Cambridge, Mass. 1990.

¹⁶ Lindenberg, S.: Homo socio-economicus: the emergence of a general model of man in the social sciences. Journal of Institutional and Theoretical Economics, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. 1990. nov. 4. 727—748. p.